

Keskiajan kirjallinen kulttuuri

Tuomas Heikkilä: Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla. Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2009. 192 s.

Tuomas Heikkilä (toim.): Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa. Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2010. 479 s.

Dosentti Tuomas Heikkilä on keskiajan kirjallisen kulttuurin tutkimuksen eturivin tutkijoita. Teoksessaan *Piirtoja ja kirjaimia* hän käsittelee kirjoittamisen keskiaikaista kulttuurihistoriaa koko (läntisessä) Euroopassa. Heikkilän toimittama lähes viisisataasivuinen teos *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* puolestaan esittelee hänen johtamansa tutkimushankkeen tuloksia. Teokset täydentävät toisiaan ja nostavat esiin monia yhteisiä kysymyksiä, joten tarkastelen niitä seuraavassa osin rinnakkain, esimerkkeinä tämänhetkisestä keskiajan kirjallisen kulttuurin tutkimuksesta.

Molemmat teokset etenevät väljän kronologisesti. Piirtoja ja kirjaimia aloittaa antiikin ja keskiajan vaihteessa tapahtuneista kirjoittamisen kulttuurin muutoksista ja käsittelee sen jälkeen kirjoitusvälineitä, kirjoittajan ammattia, kirjainten ja käsialojen kehittymistä ja kirjallisuuden teemoja, päätyen painotaidon yleistymiseen ja käsikirjoitustuotannon hiipumiseen. Heikkilä kirjoittaa eloisesti, ja teksti välittää kokemuksen keskiaikaisten asiakirjojen kiehtovuudesta ja tutkijan salapoliisintöistä. Lukija saa käsityksen siitä, millaista tekniikkaa kirjoitusvälineiden kunnossapito vaati, miten kirjoja kopioitiin vihko vihkolta ja millaista vai-

vaa mutta myös iloa kirjoittajan työ keskiajallakin sisälsi.

Käsinkirjoitettujen teosten maailma muuttui keskiajan lopulla, kirjapainotaidon yleistyessä Euroopassa. Ammattimainen käsinkirjoitettujen kopioiden tuottaminen ja myyminen väheni, mutta yksityishenkilöiden kirjastoihin kopioitiin vielä vuosisatojen ajan monenlaisia teoksia paikallisista kronikoista oppineiden teoksiin ja kaunokirjallisiin tuotoksiin.

Piirtoja ja kirjaimia on ikään kuin alkuverryttelyä huomattavasti tukevampaan teokseen Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa. Jälkimmäinen teos keskittyy nimenomaan suomalaiseen aineistoon, toki eurooppalaisessa kontekstissa, ja etenee kirjallisen kulttuurin juurtumisesta uuden ajan kynnykselle. Keskiäika oli Suomen alueen kirjallisen kulttuurin kannalta erityisen tärkeää aikaa, koska aiemmilta vuosisadoilta alueesta on säilynyt vain hyvin satunnaisia kirjallisia jäänteitä. Kristillistymisen myötä eurooppalainen kirjallinen kulttuuri – kirjoitustyylit, kirjoitusvälineet, asiakirjakulttuuri ja käsin kirjoitetut, ennen kaikkea kirkolliset teokset – omaksuttiin vähitellen myös Suomessa. Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa käsittelee ennen kaikkea tätä länsieurooppalaista perintöä ja sen omaksumista.

Tuomas Heikkilän lisäksi teokseen ovat kirjoittaneet laajoja kokonaisuuksia tutkijat Seppo Eskola, Jesse Keskiäho, Samu Niskanen, Jaakko Tahkokallio ja Ville Walta. Tutkimustulokset perustuvat toki monenlaisiin aineistoihin ja tutkimukseen, mutta monesti lähdeanalyysin keskiössä ovat hankkeen kannalta keskeiset, Kansalliskirjaston kokoelmissa säilytetävät käsikirjoitusjäänteet, keskiaikaisten teosten fragmentit, jotka ovat säilyneet varsinkin 1500-luvun voutintilien kansitäytteissä.

Kaikki nykyään Suomessa säilytettävät käsikirjoitusfragmentit ei-

vät ole kotoisin Suomessa käytetyistä kirjoista, mutta ainakin osan voidaan todennäköisesti tai varmasti päätellä kuuluneen paikallisten instituutioiden ja henkilöiden kirjastoihin. Voidaan esimerkiksi todeta, että breviariumit, hetkipalveluskirjat, ovat suomalaisten seurakuntien perustamisajalta 1200-luvulta, joten niistä ainakin osa lienee tuotu Suomeen vakiintuvan kirkon pappien käyttöön. Teoksen liitteeseen on koottu teokset, joita on voitu sisällön tai käsialan perusteella pitää Turun hiippakuntaa varten tuotettuina tai siellä käytettyinä.

Varhaiset kohtaamiset kirjallisen kulttuurin kanssa eivät välttämättä keskittyneet itse tekstin ymmärtämiseen. Jaakko Tahkokallio pohtii kiinnostavasti, millaisina esineinä puolikristillinen väestö ymmärsi kirjat, jotka voitiin kokea puolimaagisiksi esineiksi, jotka saattoivat aiheuttaa onnettomuutta tai joita lukutaidotonkin halusi vaalia. Turun hiippakunnan ydinalueilla kirjallinen kulttuuri vakiintui kuitenkin ainakin kirkon piirissä ja vastasi melko varhain ruotsalaista keskiaikaista tasoa.

Myös oma kirjallinen tuotanto sai alkunsa, kun kirkon asemaa pyrittiin vakiinnuttamaan kirjoittamalla sen omaa historiaa: Pyhän Henrikin legenda ja Turun piispainkronikka ovat tästä keskeisiä esimerkkejä. Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -teoksen tekijät ovat myös tutkineet fragmentteja selvittääkseen paikallista käsikirjoitustuotantoa, joka käynnistyi varsinaisesti 1300-luvulla.

Kirkollisen kirjallisen kulttuurin lisäksi myös maallinen asiakirjakulttuuri kehittyi, ja latinan rinnalle ilmestyi yhä enemmän myös ruotsin ja alasaksan kielellä laadittuja tekstejä, myös esimerkiksi maallisia säädöskokoelmia, joita Seppo Eskola käsittelee omassa osuudessaan. Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa keskittyy kuitenkin ennen kaikkea kirkon piirissä tuotet-

tuihin ja käytettyihin teoksiin, mikä on sinänsä ymmärrettävää. Toisaalta se merkitsee sitä, että esimerkiksi keskiajan kirjeenvaihto jää tässä kirjassa melko vähäiselle huomiolle. Kirjoittajat käsittelevät kyllä melko laajasti asiakirjakulttuurin reunaehtoja kuten tarvittavaa koulutusta sekä käsikirjoitusta tuottavien ja tallentavien instituutioiden kehittymistä. Teos tarjoaakin kiintoisaa analyysiä muun muassa siitä, miltä keskiajan Suomen ”arkistolaitos” on näyttänyt.

Piirtoja ja kirjaimia sekä Kirjallisen kulttuuri keskiajan Suomessa sopivat hyvin tietolähteiksi tutkijoille ja luettavaksi opiskelijoille, jotka haluavat perehtyä keskiajan kirjoituskulttuuriin. Piirtoja ja kirjaimia voi ilahduttaa yleistajuisuudessaan ja elävine kirjoitustyylineen laajempaakin yleisöä, kun taas Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa kuluneen erityisesti opiskelijoiden, tutkijoiden ja historian tosiystävien käsissä. Se tarjoaa Suomen keskiajan tutkimuksesta kiinnostuneelle monia käytännön esimerkkejä siitä, millaisia kysymyksiä hajanaisille aineistoille voidaan esittää ja mitä johtopäätöksiä niiden avulla voidaan vetää keskiajan tai myöhempienkin aikojen kirjallisuudesta kulttuurista. 1500-luvulle tähyää muun muassa Seppo Eskolan analyysi siitä, miten käsikirjoitusfragmentteja analysoimalla voi selvittää myös niiden myöhempää käyttöä esimerkiksi Juhana-herttuatan laskukamarin tilikirjojen kanssa, mikä antaa tietoja sekä fragmenttien alkuperästä että laskukamarin toiminnasta.

Piirtoja ja kirjaimia on selkeästi taitettu ja väljä teos, mikä sopii sen populaarimpaan tyyliin ja ilahduttaa lukijaa kuin lukijaa. Sen sijaan Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa on pienine prännteineen välillä raskasta luettavaa. Teos toimii toki nykyisellään paitsi kirjallisen kulttuurin historiana, myös katsausena aikakauden hallinnon, korkeakulttuurin ja kirkollisen elä-

män kehitykseen, mutta tiivistämisen varaakin olisi voinut olla. Myös tietolaatikoiden (excursus) taittoratkaisu on hiukan hankala: vaalealla harmaalla taustoitettut tekstit eivät eroa kylliksi itse leipätekstistä.

Molempien teosten kuvitus ansaitsee kiitosta. Keskiakaa käsittelevissä tutkimuksissa tulevat usein vastaan tietyt ikoniset – tai paremman puutteessa toistuvat – kuvavalinnat. Näihin teoksiin on poimittu myös tuoreita, kirjoittamisen ja lukemisen maailmaa valaisevia yksityiskohtia kuten vesileimoja, käsikirjoitusten viivoituksia, marginaalimerkintöjä, kopiointivirheitä tai miniatyyrikuvissa esiintyvien kirjurien kirjoitusasentojen muutoksia. Parhaimmillaan kuvat eivät ole pelkkiä visuaalisia virkisteitä, vaan havainnollistavat sitä, millaisten yksityiskohtien analyysiä keskiajan asiakirjojen ja käsikirjoitusten tutkimus edellyttää (esim. Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa, s. 154)

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -kirjan lukijaa ilahduttaa myös se, että alaviitteet eivät ole saaneet nykyään rutiininomaista karkotusta kirjan tai lukujen loppuun, vaan ne ovat luettavissa itse leipätekstin yhteydestä. Moni kustantamo tuntuu nykyään vieroksuvan alaviitteiden käyttöä – luulisi kuitenkin, että nykyisillä taittoteknisillä keinoilla niistä voisi saada aivan kauniita taiton elementtejä – esimerkiksihän voisi hakea vaikka keskiajan kirjurien tavasta luoda kuvallisia leikkejä sivun eri elementeistä.

Muuan Piirtoja ja kirjaimia -teoksessa esitetty huomio jäi mietityttämään. Teoksessa todetaan, että harva käyttöesine on viimeisen tuhannen vuoden aikana muuttunut niin vähän kuin kirja. Nykypäivänä kirja on kuitenkin uuden edessä, ja sen kuolemasta ja pysyvyydestä on digitalisoitumisen edetessä kiistelty. Tämä johdattaa ajatukset 1400-luvun suureen uu-

tuuteen, kirjapainotaitoon, joka muutti kirjojen ulkoasua merkittävästi. Kirjan loppupuolella Tuomas Heikkilä toteaa, että painokoneiden yleistymisen ei välittömästi hävittänyt kirjoja, vaan käsin kirjoitetut loistoteokset säilyttivät asemansa. Havainto sai miettimään, miten nykyäänkin, kirjallisen kulttuurin digitalisoituessa monet painetut kirjat ovat komistuneet, kun kuvia ja värikuviakin saa entistä edullisemmin.

Näyttävien lahjakirjojen ja kahvipöytäkirjojen myynti on iPadista ja Kindlestä huolimatta yhä hyvällä mallilla. Onko kyse ylimenokaudesta, jonka jälkeen aneemisemat, lukulaitteisiin sopivat tekstimuodot saavat valtaa, kuten keskiajalla painettujen kirjojen pelkistynyt tyyli syrjäytti käsinkirjoitetut tekstit? Kehityskulut eivät tosin ole täysin samankaltaisia – digitalisoituva kirja voi aikanaan mahdollisesti liikkuvine kuvineen ja muine mahdollisuuksineen näyttää koemammalta loistoteokselta kuin mikään koristeellinen painettu teos. Sen sijaan tänäkin päivänä pysyvyyttä – historiantutkijan tarkoittamassa mielessä – on yhä haettava pikemminkin pergamentista ja lumpppupaperista kuin sellupaperista tai e-kirjasta. Nähtäväksi jää, millaisista fragmenteista tulevaisuuden tutkijat sommittelevat kokoon 2000-luvun alun kirjallista kulttuuria.

– ANU LAHTINEN